

پژوهشی در کبوترخانه‌های میان‌دوآب

بهروز خانمحمدی

کارشناس ارشد باستان‌شناسی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی.
shaghayegh_hourshid@yahoo.com

علی صدراعی

عضو هیئت علمی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
alisadraei@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۳/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۸/۱۶

چکیده

کبوترخانه‌ها که از آنها با نام «کبوترخان» و «برج کبوتر» نیز یاد می‌شود، مکان‌هایی برای استقرار کبوتران است که به منظور تحصیل کود آنها برای استفاده در کشاورزی احداث شده‌اند. آگاهی درباره تاریخچه این نوع بناها اندک است. این بناها در استان آذربایجان غربی کم‌تر مورد توجه مسئولان امر و حتی پژوهشگران واقع شده و تا حد زیادی به دست فراموشی سپرده شده‌اند. تاکنون پنج کبوترخانه در استان شناسایی و اقدامات لازم در زمینه ثبت آنها در فهرست آثار ملی ایران انجام شده است. از این تعداد، کبوترخانه سردار (حسینعلی‌خان افشار) در شهر تکاب و چهار کبوترخانه دیگر در شهرستان میان‌دوآب و در روستاهای تقی‌آباد، قره‌سقال، و اوچ‌تپه قلعه واقع است. مصالح کبوترخانه‌ها خشت، آجر، و کاهگل است و به صورت چهارگوش و دوقلو ساخته شده‌اند و قدمت‌شان به دوره قاجاریه تا پهلوی می‌رسد. با توجه به وضعیت مطلوب زیست‌محیطی در جنوب استان و زمینه مساعد برای کشاورزی و نیاز کشاورزان به این بناها، به نظر می‌رسد تعداد کبوترخانه‌ها بسیار بیش‌تر از این تعداد بوده است، ولی علل متعددی مانند تغییر الگوی کشت، انتقال مالکیت بی‌درپی، گسترش شهرها و روستاها و سروصدای زیاد که باعث مهاجرت کبوترها شده، بالا رفتن ارزش زمین و در نتیجه تخریب و تبدیل این بناها به بناهای مسکونی، و تیراندازی و دام‌گذاری به تخریب و نابودی اکثر آنها منجر شده است. از این بناهای ارزشمند و در عین حال عجیب فقط چهار نمونه بر جای مانده که همین امر، توجه، حفاظت، مرمت، و جلوگیری از تخریب بیش‌تر آنها را الزامی می‌سازد.

واژه‌های کلیدی

کبوترخانه قره‌سقال، تقی‌آباد، نظام‌زاده، اوچ‌تپه قلعه، میان‌دوآب.

شناخت و آگاهی از گذشته و پیشینه کبوترخانه‌ها بسیار محدود و ناقص است. به نظر می‌رسد اولین اشاره‌ها از طرف جهانگردان و سیاحان خارجی بوده است. این سیاحان اطلاعات ارزشمندی از کبوترخانه‌ها در سفرنامه‌های خود آورده اند. کهن‌ترین سفرنامه‌ای که در آن از برج‌های کبوتر اصفهان یاد شده است، سفرنامه ابن بطوطه است. ابن بطوطه مراکشی در قرن هشتم هجری در سفر طولانی خود این کبوترخانه‌ها را بین راه قریه فیلان و اصفهان دیده است (فرهادی، ۱۳۷۲: ۴۰). از جمله دیگر سفرنامه‌ها می‌توان به سفرنامه فلاندن، سفرنامه تاورنیه و سفرنامه شاردن اشاره کرد. شاردن در سفرنامه خود ضمن اشاره به کبوترخانه‌ها می‌نویسد:

«در کلیه نواحی امپراتوری ایران کبوترخانه‌های اهلی و وحشی وجود دارد. ولی کبوتر وحشی به تعداد کثیری مشاهده می‌شود... در سرتاسر کشور با مواظبت و دقت شایان توجهی، تعداد عظیمی کبوتر پرورش داده می‌شود» (شاردن، ۱۳۵۰: ۱۲۲).

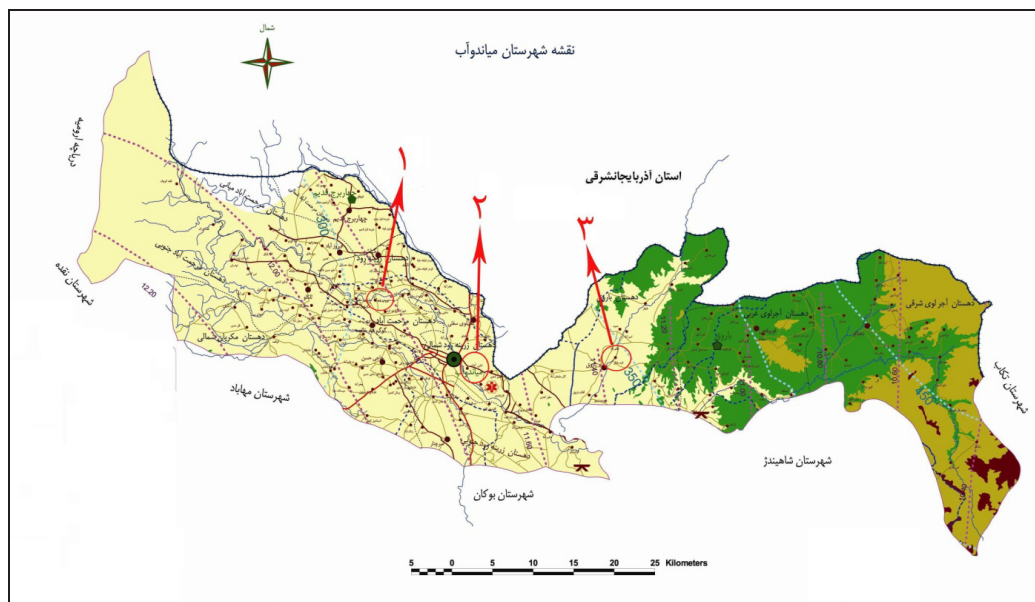
تاورنیه جواهرفروش فرانسوی نیز که سی و چهار سال قبل از شاردن به ایران سفر کرده در این خصوص می‌نویسد: «کبوتر وحشی در ایران زیاد است. در شهرها و خانه‌ها هم کبوتر اهلی تربیت می‌کنند که می‌روند و کبوتران وحشی را می‌آورند» (تاورنیه، ۱۳۳۶: ۳۷۱). در خصوص قدیمی‌ترین کبوترخانه‌ها می‌توان گفت که از حدود هفتصد سال پیش برج‌های کبوتر در اصفهان خرید و فروش می‌شد و حتی صاحبان آنها به علت درآمد شایان توجه برج‌ها هر سال به دولت‌های وقت مالیات می‌پرداختند. از این رو قدمت برج‌های کبوتر به حدود هفتصد سال پیش می‌رسد اما برای پیش از این تاریخ مدارک پذیرفتنی در اختیار نیست (هادی‌زاده کاخکی، ۱۳۸۵: ۲۸). کود کبوتر در اقتصاد کشاورزی ایران چنان اهمیتی داشته که غازان‌خان مغول

(حک ۶۹۴-۷۰۳ق) در ضمن سایر اقداماتی که برای احیای کشاورزی در نظر گرفته بود از حفظ و حمایت کبوتران در روستاها نیز سخن گفته است. وی بازرگانان و دیگر عماله دولت را منع کرده است که کبوتران را از روستاییان بگیرند و قدغن کرده است که هر جا برج کبوتری وجود دارد دام نگذارند (هادی‌زاده کاخکی، ۱۳۸۵: ۳۳). از جمله دیگر ایران‌شناسان و سفرنامه‌نویسان که در نوشته‌های خود به کبوترخانه‌های ایران اشاره کرده اند می‌توان به آرتور پوپ، مریت هاکس، ارنست هولستر، دیولافوا، ماکسیم سیرو، و غیره اشاره کرد. علی‌رغم اینکه در منابع کمابیش به کبوترخانه‌ها اشاره شده است، با این وجود در خصوص کبوترخانه‌های آذربایجان غربی تاکنون پژوهش مستقل و درخوری صورت نگرفته است. قدمت کم‌تر، دورافتاده بودن از مرکز حکومت، و نداشتن ویژگی‌های شاخص و برجسته معماریانه به نسبت کبوترخانه‌های مهم نواحی مرکزی ایران، از علل کم‌توجهی به این آثار تاریخی است. مطالعات درباره این بناها که تاکنون فقط چهار نمونه از آنها در شهرستان میاندوآب شناسایی شده است، محدود به بررسی دو نفر از پژوهشگران آقایان پوراسد و الهوردی‌زاده است که در سال ۱۳۸۵ و با هدف تهیه پرونده ثبتی آنها برای ثبت در فهرست آثار ملی کشور از این کبوترخانه‌ها بازدید کرده اند و به نوشتن گزارش بازدید، تهیه نقشه معماری و برش‌های مختلف، و تصاویری از آن اقدام کرده اند (پوراسد و الهوردی‌زاده، ۱۳۸۵). لذا در این نوشتار به بررسی این بناها به عنوان یکی از آثار مهم اما گمنام و کم‌تر شناخته‌شده استان می‌پردازیم.

موقعیت جغرافیایی و زیست‌محیطی شهرستان میاندوآب
شهرستان میاندوآب با وسعت ۲۲۳/۳۰۰ هکتار، حدود ۴/۱۸ درصد از سطح استان را به خود اختصاص می‌دهد. ارتفاع

جنگل به صورت تک‌درختانی در دره بالامو و آیدیشه هنوز هم در منطقه وجود دارد. از آن جمله گونه‌های درختی زالزالک، بادام کوهی، و ارجنگ در مناطق مذکور قابل ذکر است. علاوه بر آن گزستان‌های سواحل زرينه‌رود و پشت سد انحرافی نوروزلو و سواحل دریاچه ارومیه در حد فاصل مصب سیمینه‌رود و زرينه‌رود که به صورت کمربندی حایل میان زمین‌های زراعی و زمین‌های پست و شورزار سواحل دریاچه ارومیه است، دیده می‌شود. رودخانه‌های شهرستان میاندوآب از رودخانه‌های دائمی و پرآب حوضه آبریز دریاچه ارومیه است و از کوه‌های کردستان و زمزیران و شاخه‌هایی از آن از حد مرزی استان آذربایجان غربی با استان زنجان و استان آذربایجان شرقی (سهند) سرچشمه می‌گیرند و در جهات شمال به جنوب و شرق به غرب شهرستان جاری هستند و در بالادست از قعر دره‌های عمیقی می‌گذرند که طرفین آنها را کوه‌های مرتفعی احاطه کرده است و در پایین‌دست با بستر عریض متوجه دریاچه ارومیه می‌شوند (نقشه ۱) رودخانه‌های جاری این شهرستان عبارت اند از:

این شهرستان از سطح دریا در محدوده ۱۰۰۰ تا بیش از ۲۰۰۰ متر است. ۱۱/۳۳ درصد از سطح شهرستان را تپه‌ها و ۸۸/۶۷ درصد بقیه را اراضی دشتی، سیلابی، و... تشکیل می‌دهد. این شهرستان در ۴۶ درجه و ۶ دقیقه طول جغرافیایی و ۳۶ درجه و ۴۶ دقیقه عرض جغرافیایی قرار گرفته است. این شهرستان در ۱۶۴ کیلومتری جنوب شرقی مرکز استان آذربایجان غربی (ارومیه) و بین شهرستان‌های بوکان و مهاباد و شاهین‌دژ و ملکان واقع است. کرانه دریاچه ارومیه بخش شمال غربی شهرستان را در بر گرفته است و حد شمالی آن مرز مشترک با استان آذربایجان شرقی است. میاندوآب دارای سه بخش به نام‌های مرحمت‌آباد، مرکزی، و باروق با یازده دهستان است. بخش مرحمت‌آباد شامل دهستان‌های مرحمت‌آباد شمالی و مرحمت‌آباد میانی؛ بخش مرکزی شامل دهستان‌های زرينه‌رود، زرينه‌رود جنوبی، زرينه‌رود شمالی، مرحمت‌آباد، مرحمت‌آباد جنوبی، مکریان شمالی؛ و بخش باروق شامل دهستان‌های باروق، آجرلوی شرقی، و آجرلوی غربی است. پوشش گیاهی غالب این شهرستان عمدتاً مرتع بوده و جنگل در این شهرستان مشاهده نمی‌شود. ولی آثار

نقشه ۱. نقشه شهرستان میاندوآب و موقعیت روستاهای اوج تپه قلعه (۱) تپی‌آباد (۲) و قره‌سقال (۳) (مأخذ: گیاتشناسی).

۱. رودخانه زرينه رود (جغاتوچای)

کارخانه قند میاندوآب به رودخانه زرينه رود می‌رسد (مهندسین مشاور پیشاهنگان آمایش، ۱۳۸۷).

کبوترخانه های میاندوآب

مرکز عمده کبوترخانه‌ها و سنت بهره‌برداری از آنها را در ایران، اصفهان و نقاط پیرامون آن همچون گلپایگان، خوانسار، لنجان، خوارسگان، و غیره دانسته اند (هادی‌زاده کاخکی، ۱۳۸۵: ۴۷). با این وجود در متون و منابع کهن به وجود و احداث کبوترخانه‌ها در دیگر نقاط کشور اشاره شده است. مناطق جنوب آذربایجان غربی یکی از این نواحی است که در دوران‌های گذشته در آن از وجود این بناها استفاده شده است. اصولاً کبوترخانه‌ها به لحاظ معماری، بناهایی شاخص اما عجیب هستند. طراحی آنها با هدف لانه‌گزینی کبوترها به شیوه‌ای است که گنجایش هزاران کبوتر را داشته باشد. علاوه بر این جمع‌آوری کود حاصل از فضولات آنها که اصطلاحاً چلغوز نامیده می‌شود، امری است که بر معماری و شیوه ساخت آنها تأثیرگذار بوده است. هدف از ساختن این کبوترخانه‌ها بیش‌تر استفاده از فضله کبوتر برای کود دادن صیفی‌جات و تاکستان‌ها بوده است و کم‌تر برای پرورش خود کبوتر و تغذیه آنها. به نظر می‌رسد در میاندوآب و شهرهای اطراف به لحاظ وضعیت مساعد زیست‌محیطی و وجود دشت‌های هموار و قابل کشت و به تبع آن کشاورزی نسبتاً گسترده، نیاز به کود همواره احساس می‌شده است و تعداد کبوترخانه‌ها بیش‌تر از این بوده است اما در اثر مرور زمان تخریب شده و از بین رفته اند. بناهای موجود نیز که بیش‌تر از نوع کبوترخانه‌های خانگی هستند در حال حاضر رو به ویرانی گذاشته اند و با توجه به از رونق افتادن کود آنها، ساخت و نگهداری آنها برای روستاییان مقرون به صرفه نیست و مورد استفاده چندان ندارد. به لحاظ گونه‌شناسی کبوترخانه‌های شناسایی شده

این رودخانه با طول حدود ۲۴۰ کیلومتر یکی از پرآب‌ترین رودخانه‌های حوضه آبریز دریاچه ارومیه است که از کوه‌های چهل چشمه کردستان و قره‌لیاس بین سقز و بانه با نام «چم سقز» سرچشمه می‌گیرد. این رودخانه از مجموعه‌ای از سرشاخه‌های دائمی، فصلی، و سیلابی تشکیل می‌شود. سه شاخه اصلی به نام‌های ساروق‌چای، خرخره‌چای، و سقزچای و زرينه‌رود در سد شهید کاظمی بوکان به هم می‌پیوندند و در ادامه مسیر پس از پیوستن شاخه‌های هولاسو و آجرلو و شاخه‌های فصلی متعدد به طرف دریاچه ارومیه سرازیر می‌شوند.

۲. سیمینه‌رود (تاتانو)

سرشاخه‌های اصلی این رودخانه از دامنه‌های شمالی کوه‌های زمزیران و خسرو و ابراهیم جلال و مام‌سور سرچشمه می‌گیرند و در عموماً در جهت جنوب به شمال جریان یافته پس از مشروب کردن اراضی زیر کشت کناره‌های خود به یکدیگر می‌پیوندند و رودخانه سیمینه‌رود را تشکیل می‌دهند. سیمینه‌رود پس از مشروب کردن دشت‌های مسیر خود در امتداد جنوب به شمال، در جنوب غربی شهر میاندوآب به سمت شمال غربی تغییر مسیر داده و پس از عبور از میان دشت میاندوآب غربی، به باتلاق‌های حاشیه جنوبی دریاچه ارومیه می‌ریزد.

۳. رودخانه لیلان‌چای

رودخانه لیلان‌چای از شاخه‌های فرعی زرينه‌رود است که از ارتفاعات جنوبی سهند سرچشمه گرفته و در مسیر خود ۴۰ کیلومتر از جنوب به سوی جنوب غربی تغییر مسیر می‌دهد. آب این رودخانه در زمستان اغلب یخ می‌زند و قابل اندازه‌گیری نیست و حوضه این رودخانه تماماً ارتفاع کم‌تری از سایر شاخه‌های فرعی زرينه‌رود دارد و در پایین

میان‌دوآب همانند کبوترخانه حسینعلی‌خان افشار در تکاب، جزو کبوترخانه‌های چهارکنج اند و هر چهار کبوترخانه مطالعه شده دارای پلان مستطیلی هستند. فقط یکی از آنها به صورت دوقلوی مشابه و یکی دوطبقه ساخته شده است. مصالح بیشتر خشتی و کاهگلی است و این امر شاید یکی از علل اصلی در تسریع روند تخریب و نابودی آنهاست. کبوترخانه‌های میان‌دوآب نسبت به کبوترخانه‌های دیگر مناطق به‌ویژه کبوترخانه‌های اصفهان و نواحی مرکزی ایران و حتی کبوترخانه سردار تکاب، کوچک‌تر و محقرتر ساخته شده اند و برج‌های میانی مرتفع‌تر و شال‌گچی که از خصایص غالب کبوترخانه‌هاست در نمونه‌های میان‌دوآب به چشم نمی‌خورد. البته می‌توان وجود شال‌های گچی در کبوترخانه‌های میان‌دوآب را متصور شد که در اثر بافت نامستحکم پوشش کاهگلی دیواره‌های خارجی به مرور ریخته و از بین رفته است.

کبوترخانه تقی‌آباد

این بنا در روستای تقی‌آباد از توابع دهستان زرینه‌رود شمالی در بخش مرکزی در سه کیلومتری جنوب میان‌دوآب واقع است، موقعیت آن $36^{\circ} 56' 52''$ طول جغرافیایی و $22^{\circ} 07' 46''$ عرض جغرافیایی و ارتفاع آن ۱۲۴۷ متر از سطح دریا است. طول بنا ۹/۱ متر، عرض آن ۷/۳ متر، و ارتفاع آن ۷/۶ متر و مساحت کلی آن ۶۶ متر مربع است. این کبوترخانه از کبوترخانه‌های زیبایی است که در اواخر دوره قاجاریه بنا شده است (پوراسد و الهوردی‌زاده، ۱۳۸۵: ۷). مصالح بنا تماماً خشت است و پلان آن مستطیل‌شکل و در دو محور طول و عرض قرینه است و توسط دیواری در فضای داخلی به دو نیم، تقسیم شده است. در هر دو طرف این دیوار که یک متر ضخامت دارد، یک درگاه برای عبور افراد و چهار بازشو در ارتفاع مختلف برای رفت‌وآمد کبوترها ایجاد شده است و در سایر قسمت‌های دیوار،

لانه‌ها تعبیه شده اند. ورودی اصلی در ضلع غربی بنا ایجاد شده و دارای در چوبی کم‌ارتفاعی است که در چهارچوب آن از آجر استفاده شده است. نظم و ترتیب به‌کاررفته در ساخت بنا و ابعاد و اندازه دقیق و یکسان لانه‌ها و دیوارهای آن از ویژگی‌های قابل توجه بنا محسوب می‌شود. چند ردیف چوب‌گرده (با مقطع دایره) برای دسترسی به لانه‌های فوقانی در داخل دیوارها بر روی هم تعبیه شده است و در هر چهار جبهه کبوترخانه، «دندان-موشی»ها و تیرهای چوبی برای نشستن کبوترها تعبیه شده است. ارتفاع کبوترخانه حدود ۷/۶ متر است و سقف آن با استفاده از تیرک‌های چوبی و به صورت مسطح اجرا شده است. از آنجا که بنا در داخل باغی مشجر قرار دارد، با هدف جلوگیری از نفوذ آب به آن هنگام آبیاری باغ، بنا حدود ۷۰ سانتی‌متر بالاتر از سطح طبیعی زمین احداث شده است. سه ردیف کلاف چوبی افقی دورتادور بنا اجرا شده است. کبوترخانه تقی‌آباد سال‌هاست که متروکه است و مورد استفاده قرار نمی‌گیرد. با این حال بنا در سالم مانده است و هیچ‌گونه تعمیر و دخل و تصرفی در آن مشاهده نمی‌شود. انتظام اجزای این کبوترخانه و اندازه‌های یکسان لانه‌ها و دیوارها و دندان‌موشی‌ها از ویژگی‌های این بنا منحصربه‌فرد به شمار می‌آید (تصاویر ۱، ۲ و ۳) (نقشه ۲).

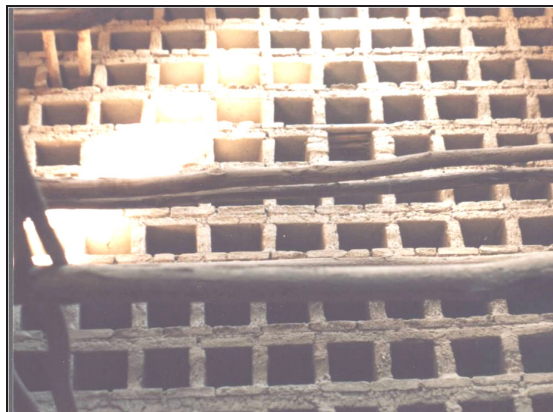

تصویر ۱. نمایی از کبوترخانه تقی‌آباد
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

در حال حاضر کبوترخانه در اختیار وراث مرحوم نظامزاده است. بنا ترکیبی از خشت خام و آجر است به این صورت که بخش تحتانی و بیرونی کبوترخانه تا ارتفاع ۵ متر با آجر احداث شده است و نمای بیرونی دیوارها اندکی قوس دار است و بخش فوقانی نمای بیرونی و نمای داخلی فضای کبوترخانه با خشت و چینه ساخته شده و سقف آن با استفاده از تیرک‌های چوبی به صورت مسطح اجرا شده است. ورودی بنا در کوچکی است که در ضلع غربی ایجاد شده ولی به دلیل کم‌توجهی، بخشی از چارچوب آن ریخته و از بین رفته است. در کنار بنا اتاق کوچکی قرار دارد که احتمالاً برای ذخیره آذوقه کبوترها ساخته شده است. در داخل بنا دیوارها و لانه‌های اطراف در جبهه‌های شرقی، شمالی، غربی و جنوبی به ترتیب ۳۰، ۴۰، ۷۰ و ۱۰۰ سانتی‌متر عقب نشینی دارد. این کبوترخانه نیز برای جلوگیری از نفوذ آب داخل بنا آن در هنگام آبیاری باغ، حدود ۷۰ سانتی‌متر بالاتر از سطح طبیعی زمین ساخته شده است و پی دیوارها تا ارتفاع ۵۰ سانتی‌متری با سنگ بالا آمده است. چند ردیف چوب‌گرده برای دسترسی به لانه‌های بالایی در داخل دیوارها بر روی هم مستقر شده است. این اثر سال‌هاست که متروکه است و مورد استفاده قرار نمی‌گیرد. با این حال بنا کلاً سالم است و هیچ‌گونه دخل و تصرفی در آن دیده نمی‌شود (تصاویر ۴ تا ۷) (نقشه ۳).

تصویر ۲. نمای ورودی کبوترخانه تقی‌آباد.
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی)

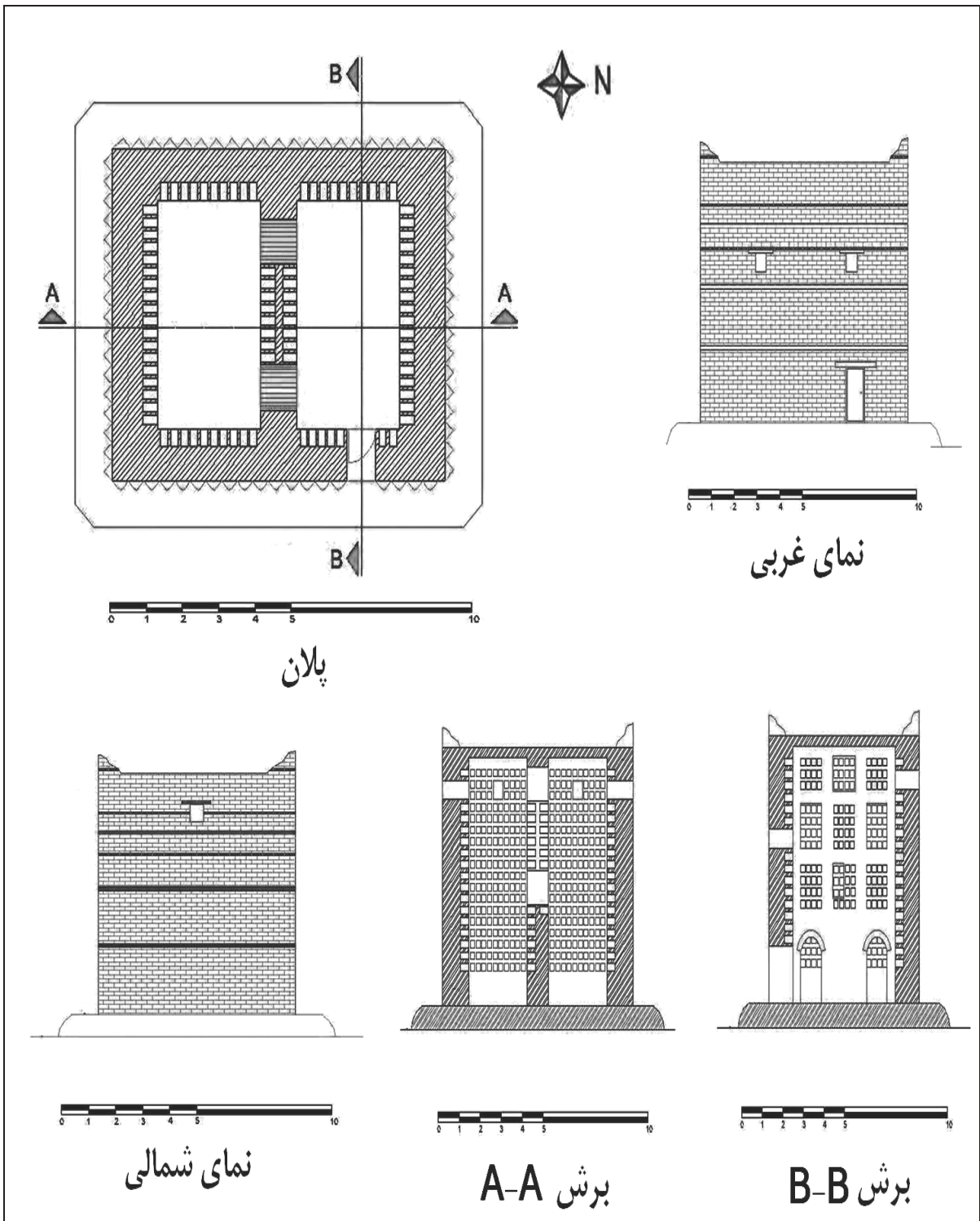
تصویر ۳. بخشی از فضای داخلی کبوترخانه تقی‌آباد.
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی)

تصویر ۴. نمایی از کبوترخانه نظامزاده.
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی)

کبوترخانه نظامزاده

کبوترخانه نظامزاده در میان باغ مشجری در روستای تقی-آباد از توابع دهستان زرینه رود شمالی بخش مرکزی در سه کیلومتری جنوب میاندوآب در موقعیت $36^{\circ} 56' 53''$ طول جغرافیایی و $46^{\circ} 07' 22''$ عرض جغرافیایی قرار دارد و ارتفاع آن ۱۲۴۷ متر از سطح دریا است. طول بنا ۹، عرض آن ۶/۵۰ و ارتفاع آن حدود ۷/۷۰ متر و مساحت کلی آن حدود ۵۱ متر مربع است و قدمت آن به اوایل دوره پهلوی می‌رسد (پوراسد و الهوردی‌زاده، ۱۳۸۵: ۷).

نقشه ۲. پلان، نماها، و مقاطع مختلف کبوترخانه تقي آباد (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری آذربایجان غربی).

کبوترخانه اوج تپه قلعه

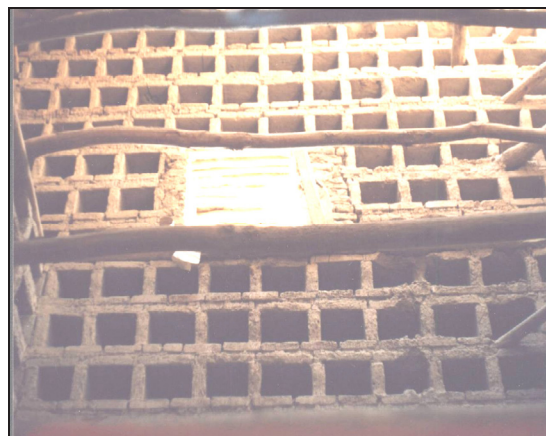
کبوترخانه اوج تپه قلعه در روستایی به همین نام از توابع دهستان مرحمت آباد بخش مرکزی و در ۲۰ کیلومتری شمال غرب میاندوآب درون باغی در کنار رودخانه سیمینه رود قرار دارد. بنا در موقعیت "۵۴' ۱' ۳۷" طول جغرافیایی و "۲۲' ۰۰' ۴۶" عرض جغرافیایی واقع شده و ارتفاع آن از سطح دریا ۱۲۴۳ متر است. طول بنا ۱۵ متر، عرض آن ۸/۲۰ متر و ارتفاع آن ۵ متر است و مساحت آن ۱۲۳ متر مربع است. قدمت کبوترخانه به اوایل دوره پهلوی می‌رسد و از آنجا که در روستای اوج تپه قلعه واقع شده به همین نام اشتها یافته است (پوراسد و الهوردی زاده ۱۳۸۵: ۷). کبوترخانه اوج تپه قلعه مالک خصوصی دارد و در اختیار وراث مرحوم باقرپور است. بنا از دو کبوترخانه مجزا تشکیل شده است که در کنار هم ساخته شده اند و در محور عرضی قرینه اند. ورودی اصلی در ضلع غربی واقع شده است ولی هر یک از کبوترخانه‌ها ورودی مجزای دیگری دارند که حد فاصل آنها فضای روباز مستطیلی شکلی قرار گرفته است. پلان هر دو بنا نزدیک به مربع است و سقف آن با استفاده از تیرک‌های چوبی به صورت مسطح با پوشش کاهگل اجرا شده است. در داخل کبوترخانه‌ها ستون خشتی استوانه‌ای (برج میانی) با قطر تقریبی بین یک متر تا ۱/۳۰ متر احداث شده که در تمام بدنه آن فضاهای متعدد چهارگوش کوچکی برای لانه‌گزینی کبوترها ایجاد شده است. بنا تماماً با خشت احداث شده و لانه‌های کبوترخانه کمی پس از احداث و در حالی که دیوارهای بنا هنوز خشک نشده بوده، در دل دیوار ایجاد شده اند. چند ردیف چوب گرده برای دسترسی به لانه‌های فوقانی کبوترخانه بر روی هم در داخل دیوارها تعبیه شده است و سطح بیرونی اثر نیز با اندود کاهگل پوشیده شده است. با هدف جلوگیری از نفوذ آب آبیاری به این بنا آن را حدود دو متر بالاتر از سطح طبیعی زمین باغ احداث

تصویر ۵. نمای ورودی کبوترخانه نظام‌زاده (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

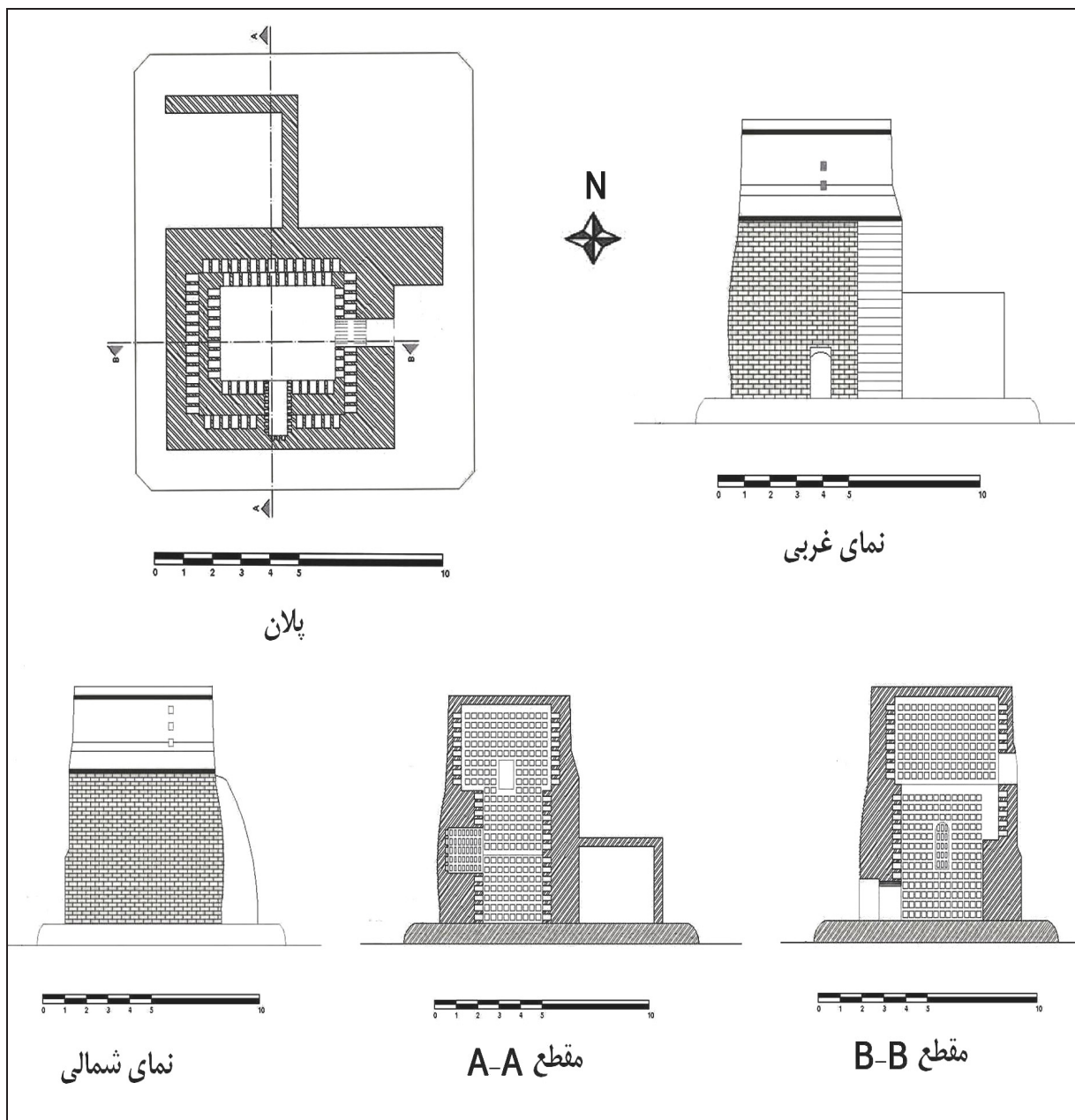
تصویر ۶. بخشی از فضای داخلی کبوترخانه نظام‌زاده (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

تصویر ۷. نمای دیگری از فضای داخلی کبوترخانه نظام‌زاده (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

می‌گیرد (تصاویر ۸ تا ۱۰) (نقشه ۴).

کرده اند. بنای فوق آشیانه صدها کبوتر است و در حال حاضر به منظور تهیه کود حیوانی مورد بهره‌برداری قرار

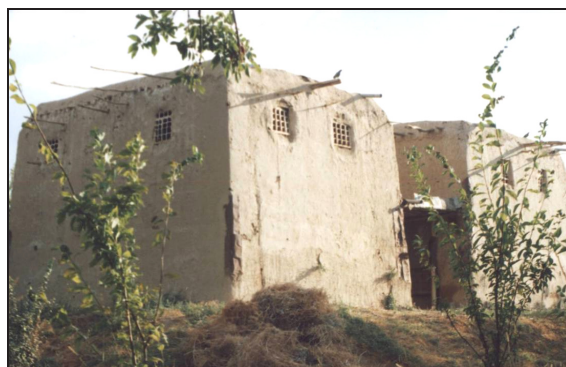

نقشه ۳. پلان، نماها و مقاطع مختلف کبوترخانه نظام‌زاده

(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری آذربایجان غربی).

کبوترخانه قره سقال

کبوترخانه قره سقال در روستایی به همین نام از توابع بخش باروق در ۳۱ کیلومتری شرق میاندوآب و در چهار کیلومتری شهر باروق در موقعیت "۷۹۴' ۵۷" ۳۶° طول جغرافیایی و "۴۳۴' ۲۰" ۴۶° عرض جغرافیایی و ارتفاع ۱۳۷۵ متر از سطح دریا قرار گرفته است. طول بنا ۱۶/۸۰ متر، عرض آن ۴/۳۰ متر و ارتفاع آن ۷/۵۰ متر است و مساحت آن حدود ۲۳۸ متر مربع است. قدمت آن به اواخر دوره قاجاریه باز می‌گردد و توسط امیر امجد بنا شده است (پوراسد، ۱۳۸۵: ۷). کبوترخانه دارای مالکیت خصوصی است و بنا به اظهار اهالی در اختیار پنج نفر از اهالی روستای قره سقال به نام‌های رضاقلی عظیم‌زاده، سادات میرزاپور، الهوردی آقایی، حاج حسن میرزاپور، و حاج عزیز مکاریان قرار دارد. مصالح مورد استفاده در کبوترخانه تماماً خشت و گل است و سطح دیوارهای خارجی نیز با اندود کاهگل پوشیده شده است. ضخامت دیوار در تمام بخش‌ها یک متر است. بنا به صورت هشت-ضلعی نامنتظم و ناقص احداث شده است. در تمام سطح داخلی دیوارها لانه‌هایی به ابعاد ۲۰×۲۳×۴۰ سانتی‌متر ساخته شده که زمانی محل سکونت بیست هزار کبوتر بوده است. در حال حاضر به علت وجود برخی حیوانات شکارگر و نیز شکار کبوترها توسط صاحبان بنا فقط حدود پانصد کبوتر در آن زندگی می‌کنند. ورودی بنا در کوچک و کم‌ارتفاعی است که در ضلع جنوبی واقع شده است. در فضای مابین دیوارها سه ردیف تیر چوبی برای دسترسی راحت به لانه‌های بالایی بر روی هم تعبیه شده است. در داخل بنای هشت‌ضلعی کبوترخانه، یک فضای هشت ضلعی کوچک‌تر نیز ساخته شده است که دارای یک راه‌پله است. یک راه‌پله دیگر هم در کنار در ورودی در داخل بنا قرار دارد. هیچ‌گونه دخل و تصرفی در بنای آن مشاهده نمی‌شود ولی بام کبوترخانه که با استفاده از تیرک‌های

تصویر ۸. دورنمای کبوترخانه دوقلوی اوج تپه قلعه (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

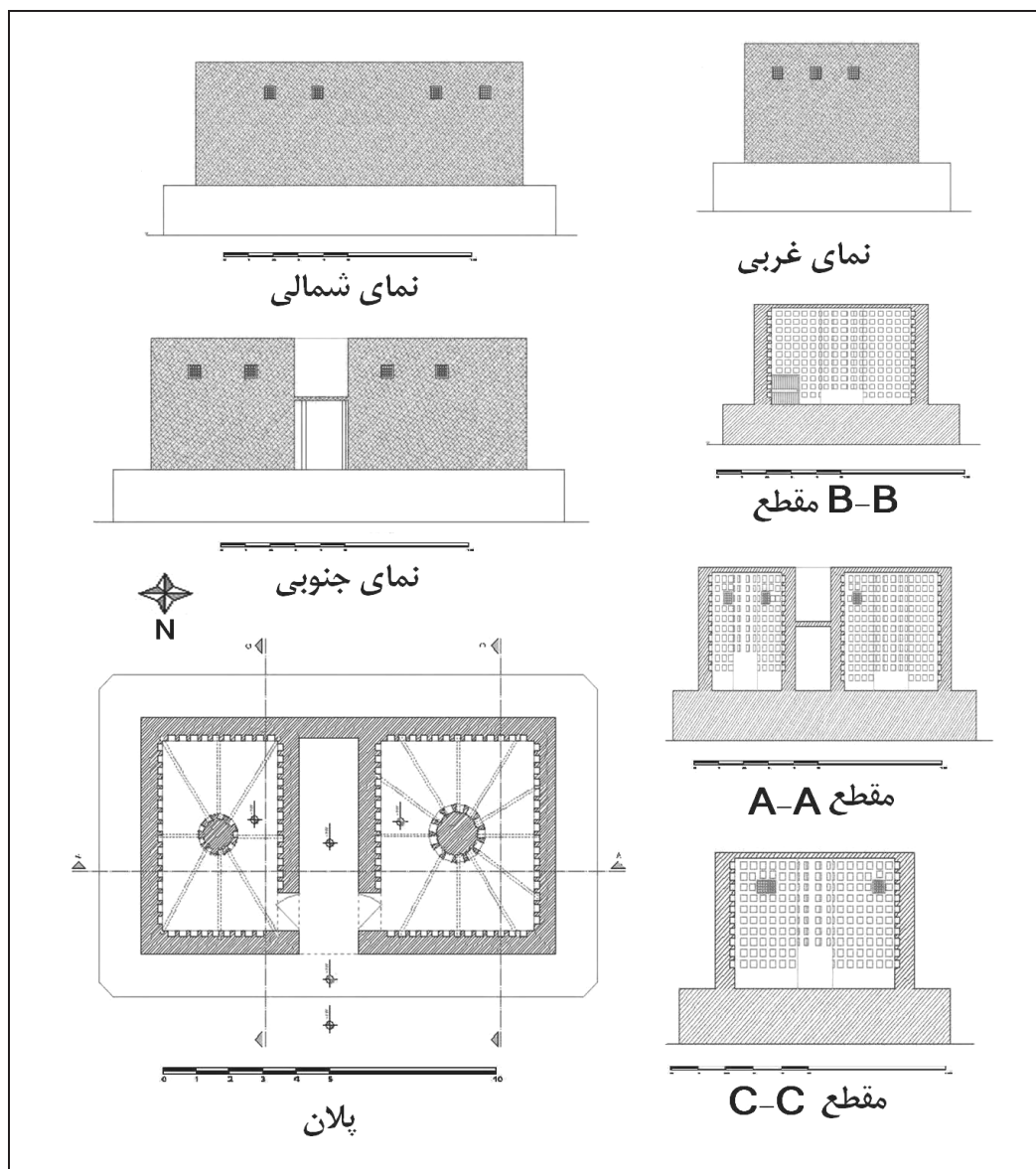
تصویر ۹. ستون خشتی (برج میانی) کبوترخانه سمت چپ (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

تصویر ۱۰. ستون خشتی (برج میانی) کبوترخانه سمت راست (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

است. با توجه به قرار گرفتن کبوترخانه در کنار رودخانه و نیز کیفیت سست مصالح مورد استفاده در آن (خشت و گل)، بی‌توجهی و بارش مداوم برف و باران احتمال تخریب پی‌های بنا وجود دارد. با این وجود در حال حاضر این بنا برای نگهداری کبوترها مورد استفاده قرار می‌گیرد (تصاویر ۱۱ تا ۱۳) (نقشه ۵).

چوبی مسطح اجرا شده است، چندین بار با اندود کاهگل پوشیده شده و قسمت‌های بالایی تمامی اضلاع - که تخریب شده بوده است - توسط صاحبان بنا به صورت غیر علمی و نامنظم با آجر فشاری مرمت شده است. با توجه به منحصربه‌فرد بودن بنا در استان از لحاظ کاربری و همچنین قدمت و مصالح مورد استفاده در آن و نیز عدم وجود تفاهم بین مالکان، حفاظت از بنای کبوترخانه ضروری

نقشه ۴. پلان، نماها و مقاطع مختلف کبوترخانه اوج‌تپه قلعه (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری آذربایجان غربی).

نتیجه گیری

کبوترخانه‌هایی که در میاندوآب شناسایی شده اند بر خلاف کبوترخانه‌های فلات مرکزی ایران دارای پلانی چهارگوش هستند.

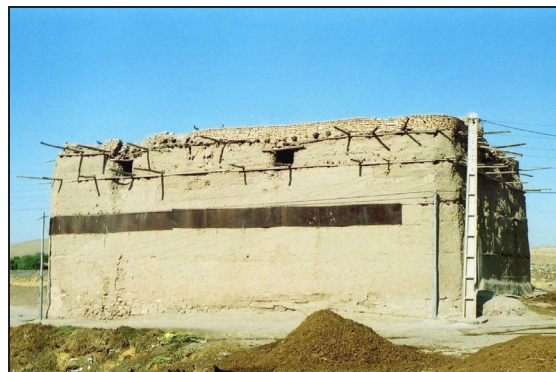
مصالحی که در آنها بکار رفته خشت و گل و اندود و گاه گل است، و همین امر موجب تسریع روند تخریب آنها گردیده است.

کبوترخانه‌های میاندوآب نسبت به کبوترخانه‌های مرکزی نه تنها از وسعت کمتری برخوردار بوده بلکه بسیار کوچکتر و محقرتر ساخته شده اند؛ و برج‌های میانی مرتفع‌تر و شال‌گچی که از خصایص غالب کبوترخانه‌هاست در نمونه‌های میاندوآب به چشم نمی‌خورد.

از جمله عللی که موجب به فراموشی سپرده شدن کبوترخانه‌های میاندوآب شده می‌توان به گسترش شهر و روستا، آلودگی صوتی شهرها و سر و صدای زیاد که باعث مهاجرت کبوترها شده است اشاره کرد. بالا رفتن ارزش زمین و در نتیجه تخریب و تبدیل این بناها به واحدهای مسکونی، تیراندازی و دام‌گذاری، و تغییر الگوی کشت اشاره کرد. افزون بر این به حرکت درآمدن چرخ‌های عظیم ماشین و صنعت سبب شد تا بسیاری از پدیده‌های سنتی به حاشیه رانده شود. با پیشرفت دانش کشاورزی به تدریج منابع جدیدی از کودهای شیمیایی شناسایی شد و در این میان کبوترخانه‌ها و کود حاصل از آنها رقبای نوظهوری یافتند و استفاده از آنها به تدریج رو به افول نهاد. با این وجود این بناها به مثابه یکی از آثار تاریخی مرتبط با میراث کشاورزی دارای اهمیت فراوان هستند. در مقیاس ملی این کبوترخانه‌ها، گوشه‌هایی از فرهنگ غنی مردم را به نمایش می‌گذارند و برگ‌هایی ارزشمند از هوشمندی و درک بالای کشاورزان و معماران ایرانی در استفاده بهینه از منابع موجود گیاهی و حیوانی و ایجاد و ارائه مکانی در

تصویر ۱۱. نمای شمالی کبوترخانه قره‌سقال..
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

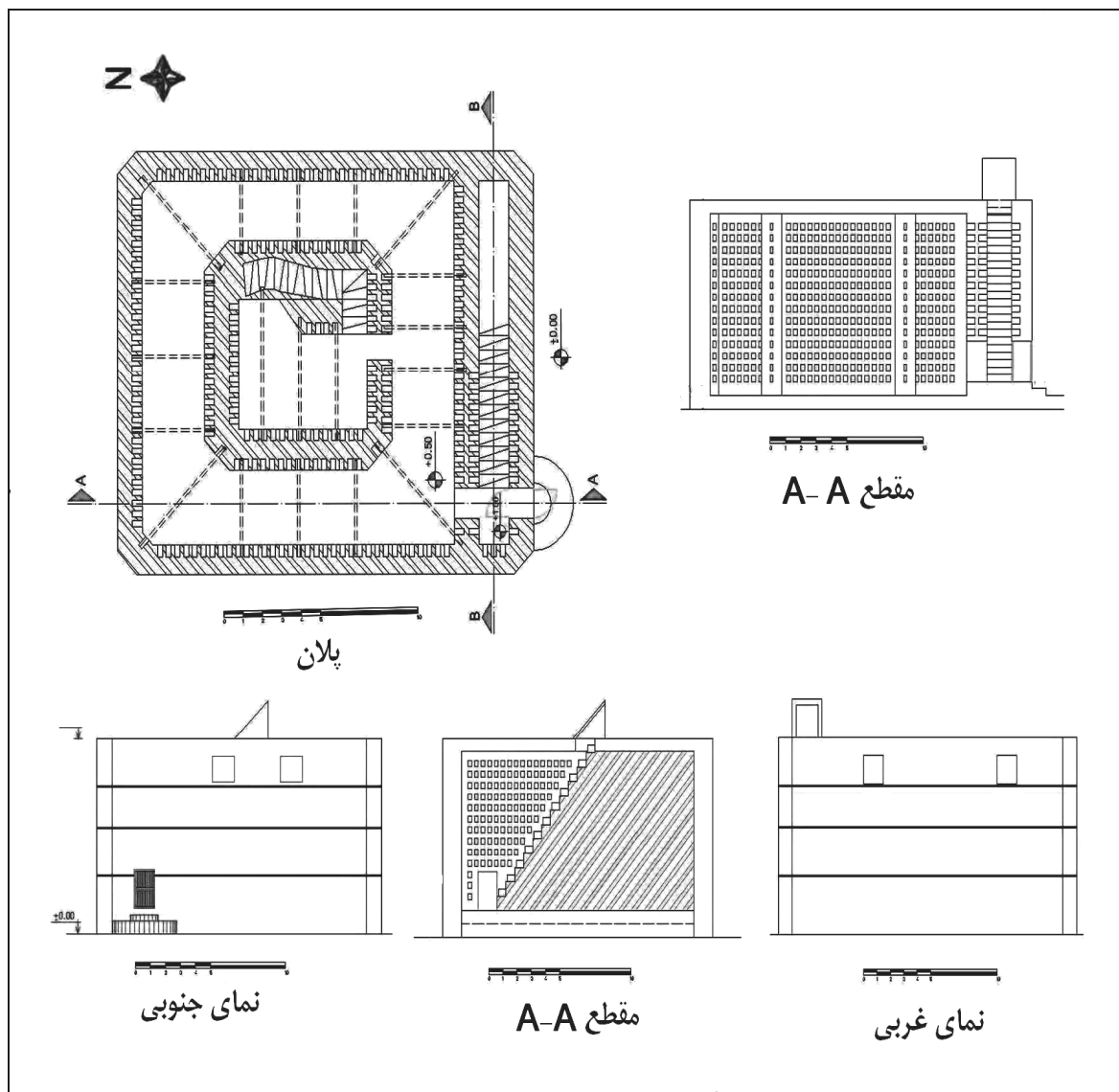
تصویر ۱۲. نمای شرقی کبوترخانه قره‌سقال
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

تصویر ۱۳. بخشی از فضای داخلی کبوترخانه قره‌سقال
(مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی آذربایجان غربی).

منظور راهاندازی تورهای تفریحی و دیدار از این بناها از جمله مواردی است که می‌تواند زمینه را برای پیشرفت صنعت گردشگری در منطقه فراهم آورد و علاوه بر توجه به نبوغ گذشتگان این مرز و بوم به طور مستقیم و غیر مستقیم زمینه برای ایجاد اشتغال بخشی از جمعیت جوان و جویای کار فراهم کند.

بهره‌برداری زیرکانه و احترام‌آمیز از طبیعت هستند و از این رو شایسته توجه و حفاظت و مرمت هستند. علاوه بر این اکوتوریسم (طبیعت‌گردی) که بخش مهم و شایان توجهی از صنعت بزرگ و رو به گسترش گردشگری به شمار می‌آید و منافع مادی آن نیز قابل توجه است به نمونه‌های بکر و اصیل - که کبوترخانه‌ها نیز از آن جمله اند - وابسته است. احیا و مرمت آنها در درجه اول، و برنامه‌ریزی به

نقشه ۵. پلان، نماها و مقاطع مختلف کبوترخانه قره‌سقال (مأخذ: آرشیو میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری آذربایجان غربی).

فرهادی، مرتضی (۱۳۷۲)، «نیم‌نگاهی به کبوترخانه‌های ایران»، فصلنامه ایران زمین، شماره ۴۵، ص ۴۵.

- فرهادی، مرتضی (۱۳۷۲)، «کبوترخانه‌های اصفهان در منابع خارجی»، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، شماره پیاپی ۱۵، صص ۳۸-۴۷.

- شاردن، ژان (۱۳۵۰)، سیاحت‌نامه شاردن (جلد ۴)، ترجمه محمد عباسی، نشر امیرکبیر، تهران.

- تاورنیه، ژان باپتیست (۱۳۳۶)، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، با تصحیح حمید شیرانی، اصفهان.

- هادی‌زاده کاخکی، سعید (۱۳۸۵)، کبوترخانه در ایران، نشر دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.

- مهندسین مشاور پیشاهنگان آمایش (۱۳۸۷)، خلاصه گزارش ساماندهی اقتصادی، اجتماعی فضاها و روستایی بخش باروق (شهرستان میان‌واب)، سازمان جهاد کشاورزی آذربایجان غربی.

مطلوبی، امیر (۱۳۹۲)، کبوترخانه حسینعلی‌خان افشار تکاب (چاپ‌نشده)، بایگانی فنی اداره کل میراث فرهنگی گردشگری و صنایع دستی آذربایجان غربی.

- آذری دمیرچی، علاالدین (۱۳۵۱)، «کبوتر و کبوترخانه‌های اصفهان»، هنر و مردم، شماره ۱۱۵، صص ۳۴-۳۷.

- پوراسد، رحیم (۱۳۸۵)، گزارش ثبتی کبوترخانه فرسقال (چاپ‌نشده)، بایگانی فنی اداره کل میراث فرهنگی گردشگری و صنایع دستی آذربایجان غربی.

- پوراسد، رحیم و رسول الهوردی‌زاده (۱۳۸۵)، گزارش ثبتی کبوترخانه اوچ‌تپه قلعه (چاپ‌نشده)، بایگانی فنی اداره کل میراث فرهنگی گردشگری و صنایع دستی آذربایجان غربی.

- پوراسد، رحیم و رسول الهوردی‌زاده (۱۳۸۵)، گزارش ثبتی کبوترخانه تقی‌آباد (چاپ‌نشده)، بایگانی فنی اداره کل میراث فرهنگی گردشگری و صنایع دستی آذربایجان غربی.

- پوراسد، رحیم و رسول الهوردی‌زاده (۱۳۸۵)، گزارش ثبتی کبوترخانه نظام‌زاده (چاپ‌نشده)، بایگانی فنی اداره کل میراث فرهنگی گردشگری و صنایع دستی آذربایجان غربی.

- فرهادی، مرتضی (۱۳۷۲)، نگاهی به اهمیت و پیشینه کبوترخانه‌های ایران، انتشارات وزارت جهاد سازندگی، تهران.